

İSLÂM İMEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CILT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1200850

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Geliş Tarihi / Received: 08.11.2022 Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.01.2023

Hicri İkinci Yüzyılda Hanefi Mezhebinin Oluşumunda Rol Oynayan Siyasi Faktörler “Analitik Çalışma”

Muhammed Emin UYGUR*

Öz

Hanefi mezhebinin teşekkülü, fıkıh mezhepleri ve Müslümanlar arasında ilk kabul görülen ve erken yayılan bir Fıkıh ekolüdür. Bir fıkhi doktrin olarak oluşumu kökeni itibarı ile Hicri ikinci yüzyılın başlarına kadar uzanır. Özellikle İmam Ebu Hanife'nin H.120'de Şeyh Hammâd bin Ebû Süleyman'ın ardından fetva ve öğretim kürsüsüne yükselişiyile başlar. Onun doğuşu Hadis Rivayeti, fetva ve Kelam (Akaid) gibi ilimleri arasında hiçbir fark olmayan bir zamana denk gelir. Hanefi Mezhebi, ümmet içinde çoğunlukla benimsenmiş ve siyasi gücü elinde bulunduran Emevîler, ardından Abbasiler tarafından kabul edilmiştir. Hanefi Mezhebi o dönemde bir hukuk ekolü olarak birleştirici bir metodoloji ve disiplinli yöntemler içinde oluşmasında önemli rol oynayan siyasi faktörlerin olduğuna inanılmaktadır.

* Muhammed Emin UYGUR, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslami Araştırmalar Bölümü, Yüksek Lisans, m.uyghuri2022@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4170-4683 295)

Hanefi mezhebi o dönemdeki siyasî ve ilmî dönüşümlerle karşı karşıya kalmıştı. Siyasi güçler bu ilmî yapının gücü ve insanlar üzerindeki etkisini gördüklerinde, ibadet ve muamelelardaki farklılıklarını azaltma, halkı ve kamuoyunu kontrol etmede onu istismar etmek istemişlerdi. Bununla birlikte sosyal ve politik muhalifleri zat etmede kullanmaya çalıştığı da görülmektedir. Siyasi güç odaklarının muhalefet isimlerin getirebileceği potansiyel riski azaltma için halkı ve kamuoyunu kontrol altında tutmak amacıyla çağın âlimleri ve toplumu etkileyebilecek insanlar kullanmak istedikleri görülmektedir. Diğer yandan yetkilerini meşrulaştırmak amacıyla İmam Ebu Hanife'nin kabul etmemesine rağmen, kadı atayarak onun tartışma ve diyalog yeteneğinden faydalanıp rakiplerini susturmaya çalıştığı ve buna yönelik inisiyatif aldığı kayıtlarla ispatlanmaktadır. Bu çalışmada İmam Ebu Hanife'nin hayatı, fikhî ve siyasî konumu hakkında genel bir betimleme ve izlenim sunulması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Hanefi mezhebinin şekillenme sürecinde rol oynayan en önemli iç ve dış faktörlerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, Fıkhın Gelişimi, Hanefi Mezhebi, H. 2. Yüzyıl Siyasî Faktörler, Siyasi İçtihat.

Political Factors that Played a Role in the Formation of the Hanafi Section in the Second Century Hijri “Analytical Study”

Summary

The formation of the Hanafi sect is a school of Fiqh that was first accepted and spread early among the sects of fiqh and Muslims. Its formation as a legal doctrine date back to the beginning of the second century H. especially, Imam Abu Hanifa's rise to the chair of fatwa and teaching was began after Sheikh Hammad bin Abi Suleiman in H.120. Its emergence is coincided with a time when there was no difference between his sciences such as Hadith, fatwa and Kalam (Akâid). The Hanafi sect was mostly adopted by the Ummah and was adopted by the Umayyads, who held the political power, and then by the Abbasids. It is believed that there were political factors that played an important role in the formation of the Hanafi Sect as a school of law at that time, in a unifying methodology and disciplined methods. The Hanafi sect was faced with the political and scientific transformations of that period. When the political powers saw the power of this scientific structure and its effect on people, they wanted to exploit it to reduce their differences in worship and treatment and to control the people and public opinion.

However, it is also seen that he tries to use it in controlling social and political opponents. It is seen that the political power centers want to use the scholars of the age and people who can influence the society in order to keep the public and public opinion under control in order to reduce the potential risk that opposition figures can bring. On the other hand, it is evidenced by the records that Abu Cafer Al Mansur tried not to silence his opponents by appointing him as a judge, despite Imam Abu Hanifa's disapproval, in order to legitimize his own authority, by appointing him as a judge, and taking the initiative not to silence his opponents. In this study, it is aimed to present a general description and impression about Imam Abu Hanifa's life, jurisprudence and political position. In this context, the most important internal and external factors that played a role in the shaping process of the Hanafi sect will be mentioned.

Keywords: Abu Hanifa, Development of Fiqh, Hanafi School, Political Factors, Political Jurisprudence, 2nd Century AH.

Giriş

Hanefi mezhebi, İslam fıkhnının en köklü ve en yaygın kabul gören ekollerinden biri olarak tesirini korumaktadır. Kökeni, gençlik çağlarından Allah Resul'ünün huzurunda yetişen müçtehit sahabe Abdullah bin Mesud'a kadar uzanmaktadır. O Resulullah'tan s.a.v. sonra Faruk Ömer'in r.a. fıkhı pınarından içen ve Dört Halife döneminden sonraki siyasi dönüşümlere şahit olan biridir. Hanefi Mezhebinin bir fikhî mezhebi olarak oluşumu ise, Hicri ikinci yüzyılın başlarına, özellikle H. 120 yılında, İmam Ebu Hanife'nin Şeyhi Hammad bin Ebi Süleyman'ın yerine fetva ve öğretim kürsüsüne oturduğu günden başlar. Bunun ortaya çıkışı, fikhî, hadis rivayeti, fetva ve kelam tartışmaları (akaid) ilimleri arasında hiç ayrıtı olmayan bir zamanda ilk defa mutemet bir Fikhî ekolü olarak ortaya çıkmıştır. Hanefi Mezhebi Ümmet tarafından kabul görülen ve önce Emevîler, ardından Abbasilerin eline geçen siyasi iktidarlar tarafından da kabul edilmiştir ve geniş çapta yayılmıştır.

Bu dönemin başlangıcı Tabiîn devri ile Atba'ut-Tabiilerin devri arasında bir bağ, içtihat güneşleri parlayıp fakihlerin ve istidlâl şahsiyetlerinin ortaya çıktığı bir ağ zamanı olmuştur. Bunların ilim pınarları, Abdullah bin Mesud, Abdullah bin Ömer, Enes bin Malik ve diğerleri gibi sahabelerin (Allah onlardan razı olsun) ilim halkalarıydı.

Hicri ikinci yüzyıl, fıkıh, tefsir ve hadis rivayeti ilimlerinin temel taşları konulması ve tüm İslam beldeleri ve şehirlerine yayılması için bir başlangıç noktasıdır. Ayrıca mezheplerin ortaya çıkışının sebepleri ve ortaya çıktıklarında rol oynayan faktörler vardır. Fakihlerin sadece fetva vermek yerine onların fetvalarını değerlendirmeye girişmelerinde önemli rol oynayan bazı siyasi olaylar ve gizil etkenler de olmuştur. Hanefi Mezhebi, sadece hadis metinleri üzerinde durarak değil, aynı zamanda onlar ile zihinleri çalıştırmaya çabalamıştır.

Fıkıh ilmine aşına olan ilim talebelerinin naslara dayanarak Hadisleri daha derin düşünme ve içtihat yürütmelerine gayret edilmişti. Bu noktada nasların önemini ilk olarak vurgulayan kişinin fikhî ilminin iki kola ayıran İmam Ebu Hanife Numan bin Sabit (80-150 م767-699/هـ) olduğunu söyleyebiliriz. Onun ayırdığı fikhin biri “Fikhî Akber, Tevhid”dir, ikincisi, “fikhî Asger”, yanı bildiğimiz içtihatır.¹

Bu çalışmada, Hanefi Mezhebinin oluşum süreci ve bu süreçteki iç ve dış siyasi faktörler ele alınarak, Hanefilerin rol oynadığı en önemli siyasi dönüşümlerden bazıları gözden geçirilerek, Hanefi okulunun hicri ikinci yüzyılda siyasi anlamda oynadığı rolünü ortaya koymaya çalışılacaktır.

1. Hanefi Mezhebinin Kurucusu İmam Ebu Hanife ve Onun Siyasî İctihadı

Bu bölümde İmam Ebu Hanife'nin hayatına, fikhî konumuna ve siyasi pozisyonlarına genel olarak değindikten sonra, onun yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal durumları hakkında kısaca değeriendirilmede bulunulacaktır.

1.1. İmam Ebu Hanife'nin Hayatı ve Fikhî Anlayışı

Güçlü kaynaklara göre, İmam Ebu Hanife Hicri 80 yılında Kufe şehrinde Fars kökenli bir ailede dünyaya gelmiştir.² Bu Emevî Halifesi Abd al-Malik ibn Marwan'nın (65-86 AH / 685-705 AD) Halifelik dönemine denk gelmektedir. Ebu Hanife Kûfe'de büyümüş, ilk tahsillerini orada almış ve hayatının çoğunu öğrenme ve öğretme, ilmi tartışmalarla geçirmiştir. Ailesinin genel durumuna bakıldığında varlıklı bir aile olduğu, babasının dindar bir tüccar olduğu anlaşılmaktadır.³ Bu nedenle o, erken yaşta Kur'an'ı ezberleme fırsatına erişmiştir.

¹ ابن الحناني، الحميدي، علاء الدين علي بن أمر الله. طبقات الحنفية، المجلد الأول، ص 160-161.

² Muhammed, Ebu Zehra. İmsm Ebu Hanife; Hayatı ve yaşadığı çağ, Görüşleri ve Fikhî. S15, b2, Dar-el-fikir al- Arabi, Kahire, Mısır. 1948.

³ A.g.e. s15.

1.2. Ebu Hanife'nin İlmî Zinciri

Ebu Hanife Anas bin Malik (H. 93), Amer bin Al-Tufail (H. 102), Abdul bin Al-Haris bin Cuz' Al-Zubaidi (vefatı hicri sekseninci yılların sonları) ve Sehl bin Saad Al-Saadi (ö. 91/88 H.) gibi bir grup genç sahabelerle buluşmuştu. O, Tabiinler döneminde yetişmiş, onlardan fıkıh öğrenmiş ve yaşının daha çok genç olmasına rağmen onlarla birlikte fetva meclislerine katılmıştır.⁴ Allah'ın lütfuyla Ebu Hanife onu ömür boyu üstat olarak gören, kendi alanlarında uzman derecesine ulaşan Ebu Yusuf bin İbrahim el-Ensari (H. 113-182),⁵ soru çıkarma ve furuatlara bölme uzmanı Al-Hasan bin Ziyad Al-Lu'lui (116-204 H.H.), Kıyas uzmanı Zufer ibn al-Huzeil (110-158 AH) ve zeka, sözdizimi, dilbilgisi ve hesap üzerine nam salan Muhammed bin Al-Hassan Al-Shaibani (132-189 AH) gibi ilmi irfan aşkları ile ilmi yolculuğunda nimetlendirilmişti.⁶

1.3. Ebu Hanife'nin Sosyal Hayatı

Kûfe şehri, fitnelerin kalesi, fikri çatışmaların merkezi olup, genel olarak Irak'taki tüm krizlerin ocağı niteliğindedir. Buna ilaveten İslam'dan önce kurulmuş başka antik medeniyetler ve onların çeşitli okulların hala etkisi sürdürülmekte olup, İslam'ın inançları hakkında tartışmalar devam ediyordu ve Yunan ve Hıristiyan felsefesi hala burada öğretiliyordu. O zamanlar başta Hariciler ve Şiiiler olmak üzere, Irak'ta siyaset ve inançların kökenleri hakkında çelişkili görüşler rağbet görmekteydi. Böylece İmam Ebu Hanife bu grup ve görüşleri gördü ve onlarla münazara gerçekleştirmeye başladı.

⁴ Onun genç Sahabelerin zamanında yaşadığı belli olsa da onlarla tanıştığı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, onlardan bir grupla karşılaştığı ve onlardan rivayette bulunduğu çok sayıda belgelerde ve rivayetlerde teyid edilmektedir. Bkz:

مناقب أبي حنيفة وصاحبيه، طبعة لجنة إحياء المعارف النعمانية بمحدرآباد بمطابع مكتبة إمداديو ملتان باكستان، ص 708. وفي طبقات الحنفية، ص 162.

⁵ Kadıların kadisi İmam Ebu Yusuf Yakub bin İbrahim bin Habib El-Ansari, H. 113 yılında doğdu. Hişam bin Urwah, Yahya bin Saeed Al-Ansari, Ata bin Al-Sa'ib, El-Ameş gibi büyük tabiinlerden ilim tahsil etti. Ömrü boyu Ebu Hanife'yi takip etti ve ondan fıkıh öğrendi. O, Ebu Hanife'nin talebelerinin en asil ve en bilgillisidir. Muhammed bin Al-Hassan, Maali bin Mansour, Hilal Al-Ra'i, İbn Sama'a ve diğerleri onu üstad belirledi ve ilim tahsil etti. Yahya bin Maeen Ahmed Hanbel ve diğerleri ondan Hadis rivayetinde bulundular. Yazdığı kitaplar arasında El-Herac, el-Mebsub ve Adabul Kadi Meşhurdur. H. 182 yılında vefat etmiştir.

⁶ طبقات الحنفية، ج 1، ص 160

Bu sırada doğru yoldan sapan hamaset ehlerinden bir kısmı ile mücadele etti. Bununla birlikte İmam'ın, devrinin İslam kültürünü yakından tanınması, hafızlığı ve Hadis bilgisi, tartışma usulü, edebiyat ve şiir ilimlerine sahip olması, farklı gruplarla inanç meselelerinde tartışmalarında ayrıca bir konum kazandırmıştı. Bu deneyimler daha sonra dinin kökenlerini anlamada onun için bir yöntem haline gelen kendi usulünü güçlendirmesine yardımcı oldu.

Fakat bazı âlimler ona pazarla ilgilendiği kadar ilim halkalarına da önem vermesi gerektiği hususunda önerilerde bulunmuştur.⁷ Onun özel bir zekaya, bilimsel bir akla ve entelektüel güce sahip olduğunu gören üstadı; ona pazarlarda zaman geçirdiği gibi alimlerle sohbetlerde bulunmasını tavsiye ettiği kaydedilmektedir. Ebu Hanife, üstadı Hamada'ı on sekiz yıl takip etti ve Hammad vefat ettiğinde o kırk yaşındaydı. Onun Sık sık hac yolculuğuna çıktığı, Mekke ve Medine'de âlimlerle bulunduğu rastlanılır ve bu buluşmalarda ilmî ve fikhî çalışmalar olacağından şüphe yoktur. Muhammed Ebu Zehra'ya göre "Ebu Hanife'nin Hadis isnatları ve beraber tahsil gördüğü arkadaşları arasında sapık mezheplerin de olduğu görülmektedir. Örneğin, Ebu Hanife'nin Şii imamlarından Zeyd bin Ali Zain el-Abidin, Cafer es-Sadık'ın ve saf ruh Abdullah bin Hassan bin Hassan bin Ebi Muhammed'in talebesi olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır".⁸ Böylece onun kelimacı ve siyasi gruplar da yakından tanıdığını söylemek olasıdır.

1.4. Hanefi Fıkıh Ekolünün Teşekkülü

İmam Ebu Hanife'nin hocası Hammad bin Ebi Süleyman'a bağlılığı, fakihler ve muhaddislerle ilim halkılar gerçekleştirmiş olması, talebelerinin de nerede olurlarsa olsun ve nerede eğitim alırlarsa alsın fıkıh ve içtihatla yetkin olan sahabelerle buluşmuş olmaları

⁷ Meşhur imamlardan Şa'bi ya da Hammad bin Ebi Süleyman olduğu söylenen, Ebü Hanife'ye ilme yönelmesi ve ticarete boğulmadan ilimle çalışmasını tavsiye ettiği, bu yüzden onun nasihatine yettiği kadar kabul ettiği zikredilmektedir. Bkz

أحمد بن محمد نصر الدين النقيب. المذهب الحنفي؛ مراحل وطبقاته، ضوابطه ومصطلحاته، خصائصه ومؤلفاته، ص 48. مكتبة الرشد، الرياض. أبو حنيفة؛ حياته وعصره - آراؤه وفقهه، ص 21-23

⁸ Muhammed Ebu Zehra. A.g.e. s27

ve Tabiinleri takip etmeleri onu içtihat, fıkhıta üst seviyelere sahip kılmıştır. Hatta onun “Ben Ömer’in, Ali’nin, Abdullah bin Mesut’un ve Abdullah bin Abbas gibi Sahabelerin fıkhını onların öğrencilerinden direk aldım”⁹ ifadesi yukarıdaki görüşleri kanıtı niteliğindedir.

Ebu Hanife’nin hocası Hammad bin Ebi Süleyman’dan (ö. 120 AH) öğretim, telkin ve fetva minberini miras aldığı dönem Hanefi düşünce ekolünün ortaya çıkışının başlangıcına denk gelir. Hammad fıkıh ilmini İbrahim el-Nah’i (ö. 96 H.),¹⁰ Alkame (ö. 61), Esved (ö. 75 H.) ve Mesruk (ö. 62 H.)’tan, bunlar da Sahabenin fakihlerinden almışlardır.¹¹ Bu ilmî zincirlerle Ebu Hanife’nin ünü tüm uçlara yayılmış ve hemen hemen Müslümanların tümünden rağbet görmüştür.

1.5. İmam Ebu Hanife Döneminde Siyasi Durum

Emeviler dönemi, H.65 yılında Abdülmelik bin Mervân bin el-Hakem döneminden başlayarak, içeriden ve dışarıdan pek çok sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ancak Emeviler dünyanın yarısını veya daha fazlasını kontrol etmekteydi. Diğer hükümdarlar Emevî hanedanından korkuyorlar ve adımlarını atarken bunu hesaba katmak zorunda kalıyorlardı. İçeriden bazı ayaklanmalar olmasaydı tüm dünyayı ele geçirecek kadar güçlüydü. Emevilerin dünyayı ele geçirememesinin nedeni bu ayaklanmalar idi.¹² Mervan’a karşı da birçok ayaklanma olduğu gibi, İbnü’z-Zübeyr’in hilafet iddiasıyla isyan etmesi sonucunda, Hicaz bölgesi dokuz yıl onun kontrolünde kaldı ve kontrolü uzun bir çatışma ve binlerce insanın ölümüyle sonuçlanabildi.¹³

⁹ ينظر مجاهد الإسلام القاسمي، دراسات فقهية وعلمية، شخصية أبي حنيفة رحمه الله تعالى، ص 203، دون ط، مجمع الفقه الإسلامي الهند. دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان. دون تاريخ

¹⁰ İmam Hafız Ebu İmran İbrahim bin Yezid Kays, hadis ve fıkıh ilminin önde gelen isimlerindedir. Kûfe müftüsüydü ve üst düzey Sahabelerden rivayette bulundu.

¹¹ طبقات الحنفية، ص 171

¹² Maksut Çetin. İmam Ebû Hanife'nin Siyaset Anlayışı ve Siyasi Tutumu. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (Özel Sayı), s30, 2019.

¹³ A.g.e. s31.

O dönemdeki siyasi otoriteletr, İmam Ebu Hanife ve mezhebinin bilimsel niteliğini ve insanlar arasındaki etkisini görünce, siyasi otoriteyi kontrol etmek ve güçlerini meşrulaştırmak ve muhalifleri susturmak için Ebu Hanife ve onun konumunu kullanmak istiyorlardı. Aynı zamanda, sıradan insanları ibadet ve akaitte birleştirme ve Müslüman alimler ile onların sıradan insanları arasındaki anlaşmazlık riskini azaltmak amacıyla bundan faydalanmaya çalışıyordu. Böylece İmam ve talebelerinin şahsiyetleri, ilim kürsüsünde olduğu gibi siyasi arenada da ortaya çıkmaya başlamış, içtihat ve istidlalde sağlam aklın işleyişine cesaretle girişmiş ve âlimlerle olan ciddi duruşları ile cüretkâr bir tavır sergilemiştir. Bir yanda adaletsiz otoriteler, diğer yanda bazı sapkın mezheplerle diyalog ve tartışmalar yürütmeye daha etkin sahne hazırlanmıştır.

İmam Ebu Hanife ve ashabının toplumla kaynaşarak bir arada yaşadığı görülür. Onlar, zamanının siyasi gelişmelerini takip etmekle birlikte, farklı İslâm ülkelerinde olup bitenleri ihmal etmemekteydi. Bu da bu bağlamda bilim insanlarında olunması gereken önemli bir yöndü. Bir açıdan bakıldığında bu, ilimin ilim talebelerinin üzerindeki hakkı veya onların sorumluluğuydu.

Ebu Hanife hem Emevîler döneminde hem de Abbasiler döneminde uzun bir süre yaşamış ve aralarında bir takım siyasi olaylar, darbeler ve devrime yol açan badirelere şahit olmuştur. Emevî devletinden Abbasi devletine yönetimin arayüzüne de şahit olmuştu. Bu süre zarfında Ebu Hanife, birkaç şehzadenin, birkaç devletin ve halifelerin yönetim değişikliğine tanık olmuştur. Bu kapsamda, Ebu Hanife'nin siyasi fıkı ile tanıştığımız gibi onu izleyen, devletin kadılık (yargı) makamlarında görev üstlenen, siyasi iktidar ve yönetime iştirak eden Ebu Yusuf ve diğer talebelerinin siyasi faaliyetleri ve pozisyonlarının da açığa çıkarılmasında fayda vardır.

2. Hanefi Mezhebinin Oluşumundaki İç Siyasi Faktörler

Hanefi mezhebinin teşekkülünde rol oynayan iç siyasi faktörler çeşitli açılardan ele alınabilir ve bunları sınırlandırmak mümkün değildir. Bu faktörlerden bazıları şunlardır:

2.1. Siyasi Muhalefetin Çoğalması

Tarihçilerin o dönemin tarihi hakkında kaydettiklerini inceleyen herhangi bir kişinin, dönemin siyasi olaylarının boyutunun küçük olmadığını, daha çok İslam'a yeni olan toplumlar arasında birçok siyasi çatışma ve kargaşaların olduğunu anlaması zor değildir. Görüldüğü gibi İmam Ebu Hanife'nin gençlik yılları isyan ve mücadelelere tanık olarak geçmiştir. Bu çatışmalar akabinde doğudan Türklerin ülkelerine, kuzeyden Bizans ve Ermeni ülkelerine ve hatta batıdan Endülüs ülkelerine kadar genişleyen İslami fetihler ve askeri başarılar gerilemiştir. Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminin son zamanlarından başlayan yaklaşık yarım asır devam eden toplumsal ve siyasal kargaşa, hicri ikinci asrın başlarına doğru daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bir taraftan İktidarı ele geçirmek için çatışan güçler ümmetin birliğini hiçe sayarak sert çatışmalara girerken, diğer yandan içeride bir kısım dini gruplar kendi sapık inançlarını yaymak adına birtakım çalışmalarla sahadaydı.

2.2. Sosyopolitik Faktörler

Dört Halife dönemi sonlarına doğru tezahür etmeye başlayan bozuk akaid ve yanlış siyasi düşüncelerin yayılması ve dönemin bazı otoriter güçlerin bu bozuk inanç ve düşünce tarzını insanlara dayatmaya çalışmaları yaygın hale gelmişti. İbn Abd el-Hakem'in Şafii'den aktardığı şu ifade bu durumu daha belirgin kılmaktadır: "Yezid ibn el-Velid hakimiyeti ele geçirdiğinde, insanları kadere çağırdı ve bunu zorla dayattı",¹⁴

Bu durumda toplumsal ihtiyaç olarak ümmetin çoğunluğunu bir araya getirecek kapsamlı bir fikrin zaruri olması, fakihlerin siyasal ve sosyal statüsü ile ortaya çıkmasının gerekliliği, fikhî metinlerinin siyasi ve sosyal gerçekliğe engelsiz ve akıcı bir şekilde uygulanmasının önemini artması fikhî bir ekol olarak Hanefi ekolünün oluşmasında büyük rol oynamıştır.

¹⁴الذهبي، أبي عبد الله، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، (ت 748 هـ)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، بتحقيق: عمر (عبد السلام التدمري)، ج 8، ص 312، دار الكتاب العربي، ط 2، (1413 هـ - 1993 م)

Bunun sonucu olarak Hanefi Mezhebi bilimsel münazara ve fiqhî meselelerdeki içtihat hususunda farklı görüşlerin yakınsamasını sağlamıştır. Ayrıca, her mezhebin siyasi hareketlerini meşrulaştırmak için görüşlerini dayandırdığı delillerini gözden geçirerek doktrinlerini güncellemesine neden olmuştur.¹⁵ Bu, Hanefi mezhebinin İslami ilimlerde bağımsız bir dal olarak teşekkül etmesine ve diğer dini ve siyasi grupların ortaya koyduğundan farklı bir şekil almasına sebep olmuştur. Bu noktada, siyasi açıdan Hanefi Mezhebinin bu dönemin sorunlarını çözecek, otoriteler ve ümmetin nezdinde popülerlik kazanacak özelliklerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- Hicaz fakihlerinin çoğunun aksine hukuk metinlerini anlamada esneklik ve akıcılık,
- Hariciler, Mürcie, Cehmiyye, Kaderiyye ve diğerleri gibi sapık ve bozuk mezheplere karşı münazara ve bilimsel diyaloga açıklık,
- Hanefilik bir şahsın, yani Ebu Hanife'nin mezhebi değil, ümmet ve devlet mezhebi olması, devletin yargı sisteminde mühim bir yere sahip olması,
- Ebu Hanife'nin telebelerini şer'î delillerden hüküm çıkarmak üzere eğitmiş olması, bununla talebelerin içtihat becerilerinin çok pekişmiş olması ve onların da halk nezdindeki hürmet ve meşruiyetlerinin yüksek olması,
- Irak'ın fiqhını temsil eden ra'i ve içtihat ekolleri ile Hicaz'ı temsil eden cumhurlar arasındaki rekabetin yoğunluğu... vs. faktörler.

2.3. Ebu Hanife'nin Mezhebinin temsilcisi olarak Siyasal Objektifliği

Objektiflik, Ebu Hanife'nin siyasi duruşlarından bahseden tarihsel kayıtlarda ve onun hayatına ilişkin biyografilerde en çok rastlanan özelliklerden biridir. Bu çalışma ile ilgili olduğu düşünülen bazı özellikleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

---

¹⁵ Bu hususta, İmam Muhammed Ebu Zehra'nın "İsmi Ebu Hanife; Hayatı ve yaşadığı çağ, Görüşleri ve Fikhi" adlı kitabında bahsettiklerine atıfta bulunmakla yetindim. Bkz a.g.e. s15.

• Ebu Hanife, önceki paragrafta bahsedildiği gibi, Zeyd bin Ali'nin devriminden sonraki döneme kadar Emevî karşıtı tutumunu açıkça göstermedi. Bu da onun yönetim ile anlaşmazlığının olamadığını, zulmü inkâr edilemeyecek kadar bir baskıcı bir hükümdar ile adaleti umulmakta olan akıllı ve adaletli bir hükümdar arasında tercih söz konusu olduğunda ikinci tarafta olacağına göstergesidir. Başarılı insan, adalete meyleden, zalimi desteklemekten veya onun yanında durmaktan kendini uzaklaştıran kimsedir. Ayrıca, onun bu tavrı İmam Zeyd bin Ali'nin Ebu Hanife'ye kendisine desteklemeye çağrıda bulunduğu tezahür olmuştur.¹⁶

• Ebu Hanife padişahların kapılarından uzak dururdu, yani onun Kûfe valisi İbn Hubeyrenin (Ö.H. 107) teklif ettiği mühürcü (damga sahibi) vazifesinden kaçınması, onun ününün yayılmasına ve Emevîler zamanında en önde gelen ünlü şahsiyetler arasında yer almasına neden olmuştur.¹⁷ Bu hususta kaydedilen şu ifadelerle bakmakta fayda vardır: "kendisi için hazırlattığı Wasit kapılarını bana açsa bile, oraya adım atmazdım, öyleyse neden o masum insanların boynuna vurup kanını akıtıyor ve benim ona mührümü basmamı istiyor? Vallahi, ben bunu asla kabul etmem."¹⁸ Akabinde Abbasiler iktidara gelene kadar Mekke'ye kaçtığı bilinir.

• Emevî hükümdarlığının gerilemesinin Ebu Hanife'nin eleştirileri ve özgün fikrini daha geniş bir alana iletebilmesi açısından fırsat olduğu düşünülebilir. Emevî devletinin o dönemde zayıflaması Hanefiliğin teşekkülünde etkili olmuştur. Ayman el-Jammal'a göre, Ebu Hanife konumu İmam Zeyd'i destekler nitelikte inşa etmiştir ki yönetimin istikrarsız olduğunu görünce, ülkenin ve halkın geleceği için yeni bir hükümdarı desteklemiştir.¹⁹

¹⁶ Bkz Muhammed Ebu Zehra; a.g.e. s32

¹⁷ Kütük, Şaban. "Ebu'l-Hasen ed-Dîneverî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi 3/2 (Aralık/December 2020): 1-110. Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi (ÖYP/İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), shabankutuk@gmail.com. Geliş Tarihi: 01.11.2020 Kabul Tarihi: 22.12.2020 DOI: 10.5281/zenodo.4394244 ORCID: orcid.org/ 0000-0002-6467-2282.

¹⁸ A.g.e. s32.

¹⁹ الجمال، محمد أمين، الإمام أبو حنيفة وفتحه الثورة، المجلس الإسلامي السوري، 2020. تاريخ الحصول: 3 ديسمبر 2021

tedvinle meşgul olması gibi süreklilik ve dinamik çalışmaları Hanefi Mezhebinin teşekkülünü hızlandırmıştır.²⁰

• Emevî ve Abbasi makamlarının değişken politikalarında Ebu Hanife ve arkadaşlarının hikmetli davranışları, yargı ve hitabet pozisyonundaki liderlikleri Hanefi mezhebinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Ebu Hanife'nin haksızlığa ve zorbalığa karşı duruşunu da görüyoruz ve onun hükümdara itaat yoluyla toplumu bir arada tutma çağrısı da bir başka pozisyonudur. Örneğin, Ebu Hanife'nin Abbasilere yönelik eleştirmeleri, Emevîleri hükümdarlarını eleştirdiği kadar sert olmadığı görülmektedir. Ancak kadılık makamını reddederek Ebu Cafer el-Mansur'a karşı tutumu onun Zeyd b. Ali meselesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Lakin mezhep temsilcilerinin çoğu Abbasilere karşı olmadığı aşikârdır. Bu gerçek Emevîler dönemine kıyasla Abbasiler döneminde nispeten daha rahat faaliyet göstermesinde tezahür etmiştir. Bu durum, onların Kamuoyu 'ya açık konuşmaları ve derslerinde itaat etmeye ve hilafete bağlı kalmaya teşvik etmelerinden anlaşılmaktadır.

• Ebu Hanife ile Al-Mansur arasındaki anlaşmazlığa gelince, Ebu Hanife'nin Ali ailesinin muhalefet hareketlerine yönelik tarafsız tutumu ve Al Mansur'un alimleri sıkı denetim altında tutma politikalarına aykırı davranışlarından kaynaklanmış olabilir.

2.4. Hanefi Mezhebinin Siyasi İktidara Etkileri

Bu, Hanefi mezhebinin toplum ve iktidar arenasında güçlenmesinde ve söz sahibi olmasında kritik bir faktör olarak gözükmektedir. Bu da Ebu Hanife'nin siyasi fetvaları, ilmi minberleri ve cuma hutbeleri aracılığıyla sunması sayesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca Al-Mehdi, Al-Hadi ve Al-Rashid gibi üç Abbasi halifesinin devletin yargı yetkisini İmam Ebu Yusuf'a tevdi etmesi, böylece onun fetva verme veya karar almada devletin bütün taraflara ulaşan dili haline gelmesi Hanefi mezhebinin büyümesinde en etkin faktörler arasındadır.

²⁰ أبو الفرج الأصبهاني، علي بن الحسين بن محمد بن أحمد بن الهيثم المرواني القرشي (ت 356 هـ)، مقاتل الطالبين، تحقيق: السيد أحمد صقر، ص 141، ط. 1، دار المعرفة، بيروت.

İmam Ebu Yusuf bu nüfuzunun yanı sıra Abbasi Halifeliğinin devletleri ve bütün ülkeleri üzerinde hâkimler tayin etme yetkisine de sahipti. Bu konuda “İmam Ebu Yusuf’un kendi mezhebine tabi olmayan kimseyi kadı atamayacağı” kayıtlarda bulunmaktadır.²¹

Tedvin faaliyeti Hanefi mezhebinin oluşması ve yayılmasındaki diğer bir önemli faktördür. Çünkü Ebu Hanife ve sahabelerinin fıkıhı kendi dönemlerinden itibaren toplanmaya başlamış ve bu faaliyet daha sonra artarak devam etmiştir.²² Burada tedvin faaliyetinin siyasetle ilgisi yok gibi görünüyorsa da bu faaliyetlerin politikacıların ve iktidarın politikasının kontrolü altında yürütüldüğünü düşünebiliriz. İmam Ebi Yousuf’un “El-heraç” kitabı ve İmam Muhammed’in “Es-Siyer” kitabı tam anlamıyla siyaseti konu edinmesi düşüncelerimizi pekiştirici niteliğe sahiptir.

3. Hanefi Mezhebinin Teşekkülünde Dış Faktörler

Hanefi mezhebinin teşekkülünde devlet içinde siyasî faktörlerin rol oynadığı gibi, dışarıdan etkileyen başka faktörlerin de olduğu açıktır.

3.1. İslam Coğrafyasının Genişlemesi ve Yeni Kültürlerle Karşılaşması

Bir önceki paragrafta belirttiğimiz gibi İslam fetihleri Ebu Hanife döneminin ilk çağlarında doğu ve batıya doğru genişlemiş, daha sonra siyasi iktidarın merkezdeki siyasi krizler nedeniyle gerilemiştir. Bu durum İslam coğrafyasına yeniden katılan toplumlarda siyaset, inanç ve hukuk metinlerinin anlaşılması açısından birçok dalgalanmalara yol açmıştır. Hanefi mezhebi Farsça, Türkçe vb. diller veya mezhebin ilk savunucularına maruf olmayan bir sürü yabancı kültür ve örf -adetlerden gelen dış müdahalelerle karşı karşıya kalmıştır. Hanefilerin “İcma Sukuti” anlayışlıları ile genel örf ve âdete şer’i açıdan yüksek değer vermeleri, onun dış müdahalelerle iyi ilişki kurabildiklerinin göstergesidir. Özellikle şeyhler döneminde Maveraünnehir örf ve adetlerinin etkileri oldukça bariz olmuştur.

²¹ محمد إبراهيم أحمد علي؛ علي بن محمد بن عبد العزيز الحنبلي. المذهب عند الحنفية والمالكية والشافعية والحنبلية، تحقيق محمد حامد النصر، مجلة الوعي الإسلامي الكويتي، الإصدار الخامس والأربعون. ص26، 2017م/1438هـ

²² Bardakoğlu, Ali. Hanefi Mezhebi, TDV İslâm Ansiklopedisi, 16. ciltinde, s 21-27. İstanbul 1997.

Örneğin, “Örf ve âdetlerin âm lafzının tahsis edilmesi, âdetler ve âm lafzının dağılımı, halkın evlilikteki velilik anlayışları, akli mesleki ve sosyal bir yaşam ihtiyacı olarak görmeleri, hısım olanları mirasçı yapmaları”, şununla birlikte azınlıkların haklarının tanınmasında toplumsal eşitlik ve ona verdikleri önemin bir sonucu olarak bölgenin geleneklerine önem verdikleri kaçınılmaz gerçeklerdendir.²³ Bu dış müdahale, hüküm delilleri bakımından icma, kıyas ve sahabenin sözüyle istidlal etmeleri, bilhassa İstihsan'a verdiği önemsemişlerinde etkili olmuştur.

3.2. Tercüme Faaliyetleri ve Felsefi Etkileşim

Ebu Cafer El-Mansur dönemindeki bu faaliyetler, Hanefi mezhebinin oluşumunu etkileyen en önemli siyasi faktörlerden biri olarak kabul edilir. Emevîler döneminde bazı kişisel çabalarla başlayan tercüme çalışmaları, Bağdat'ı kuran ikinci Abbasi Halifesi Mansur döneminde büyük bir hız kazandığı görülmektedir. Yani Abbasi Halifeliğinin uzun süre ayakta kalmasını sağlayan politikaların temellerini atan el-Mansur, yeni inşa edilen Bağdat şehrini ilim merkezi haline getirmek için Arap yazarları bir araya toplayarak çeviri çalışmalarını başlattı. Çevri çalışmaları onun politikalarının önemli ve verimli bir kısmını teşkil ediyordu. Çünkü o bu çevri çalışmaları ile kamuoyunda siyasi farkındalık yaratmak ve halkın siyaset anlayış biçimini geliştirmek istiyordu. Hanefi mezhebi de Yunan medeniyetleri ve diğer İslami ilim dalları gibi, bu yapıcı politikadan kendi nasibini almış oldu.

3.3. Diğer Dinlerin Etkisi

Önceki paragraflarda belirttiğimiz gibi, Irak dini akımların ocağı ve siyasi krizlerin kaynağı olarak Ebu Hanife ile diğer akım temsilcileri arasındaki ilmî diyalogun gerçekleşmesine katkıda bulunan birçok yabancı kültür ve dinlere ev sahipliği yapmıştır. Hanefi mezhebinin oluşumunda dışarıdan diğer dinlerin de büyük etkisi olmuştur. Öyle ki, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüşterin, zimme ehlinin vergi ve devletlerarası ilişkiler gibi hukukî konuları cevaplamada İslam toplumunu içten sıkıştırması Hanefiliği Müslümanlara temsilen ve

²³ Bardakoğlu, Ali. Hanefi Mezhebi, TDV İslâm Ansiklopedisi, c16. s 21-27. İstanbul 1997.

yönetici konumda olması sıfatıyla daha anlayışlı ve müsamahalı davranmaya yönelmiştir. Ayrıca, Şii mezhebinin, büyük olasılıkla siyasi bir yapıya sahip olan kökenlerinin İran Zerdüşterleri ile bağlantısının olduğunu da ihmal edemeyiz.²⁴ Ebu Hanife liderliğindeki Hanefi imamlar ortaya atılan veya varsayılan tüm konulara uygun şekilde cevap vermek için çaba göstermişlerdir. Hanefilerin Türklerin yurdu olan Mmmaveraunnehir'deki Budist'lik, Manehizm gibi dinler ve o dinlere bağlı olan Türkler ile iyi ilişkiler kurabilmesi de Hanefi mezhebinin temelini oluşturmasını etkilemiştir. Hicri ikinci asırda İslam'dan başka dinlerin temsilcilerine göre, Hanefi mezhebinin kurucuları fıkıh hükümlerde ve toplumsal uzlaşma hususlarında kendine özgün niteliklere sahipti.

---

²⁴ Al-Hassan Al-Shafi'i'nin dediği gibi: "Her ne kadar kelamcıların çoğu, siyasi ve Kelamcı mezheplerin oluşumu Müslümanların saf ürünleri olduklarını iddia etseler de onun Müslümanların saf ürünleri oldukları doğru değildir. Bu oluşumda dış etkenlerin olma ihtimali vardır. Çünkü İslam farklı dinlerden gelen felsefi saldırılara her zaman maruz kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz;

الشافعي، الحسن. المدخل إلى دراسة علم الكلام، ط4، ص50، مكتبة وهبة، القاهرة، 2013.

Sonuç

Hanefi Mezhebinin ortaya çıkması İmam Ebu Hanife'ye hocası Hammad bin Süleyman'dan öğretti, telkin ve fetva küresinin miras kaldığı siyasi ve bilimsel dönüşümlerin yaşandığı döneme denk gelmektedir. Bu yüzden Müslümanlar arasında hızlı bir şekilde kabul görülmüş ve nüfuzu ve şöhreti her tarafa yayılmıştır. Siyasi güç odakları bu yeni bilimsel yapının özelliği ve insanlar üzerindeki etkisini görünce, ibadet ve muamele farklılıkları ile sosyal ve siyasi farklılıklar söz konusu olduğunda, halkı kontrol etmek için bunu kullanmak istemişlerdir. Amaçlarının yönetime muhalefet yapmak isteyen muhaliflerin oluşturabilecekleri riski azaltmak için alimler ile Müslüman halkı kontrol altında tutmak olduğunu anlamak zor değildir.

Ebu Hanife'nin reddetmesine rağmen, Ebu Cafer Al Mansur'un kendi makamını meşrulaştırmak ve muhalifleri susturmak için onun gücünü kullanmak amacıyla kadılık makamına atamaya çalışması bunun bir kanıtıdır. Bu noktadan sonra o daha çok ilimi konularda öne çıkmaya başlar ve bir taraftan içtihat ve istidlalde akli kullanma cesareti, bir taraftan da adaletsiz otoritelerle olan kesin tavırları ve gerçekleştirdikleri ilmi tartışmalar ile ünlenmeye başlar. Diğer taraftan onun bazı sapkın gruplarla münazara ederek onları kendilerini sorgulamaya yöneltmeleri ve talebelerinin toplumsal ve siyasal tesiri Hanefi Mezhebine bir kabul imkânı ve nüfuz sağladığı düşünülebilmektedir.

Ancak Hanefi mezhebinin oluşumuna dışarıdan bakıldığında, Ebu Hanife döneminin başlangıcında İslam fetihlerinin doğuya ve batıya doğru genişlediği ve daha sonra merkezdeki siyasi bunalımlar nedeniyle zayıfladığı, politik gücün İslam'a yeni katılan siyaset, inanç, hukuk ve Şer'i nasları anlama açısından tereddütle yol açtığı bilinmektedir. İslam'ın Farsça, Türkçe ve diğer diller veya yabancı kültürlerle karşılaştığı gibi yabancı siyasi müdahalelere karşı karşıya kaldığı Hanefi mezhebinin daha anlayışlı, daha kabul gören, daha müsamahalı bir yapı olmasını sağladığı diğer bir dış faktördür.

Tercüme çalışmalarının Hanefi mezhebinin oluşumunu etkileyen önemli siyasi faktörlerden arasında olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ayrıca Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştlüğün toplumu karıştırmak için Akaid sorgulamalara ve zimme ehli ahkâmları, vergi ve uluslararası ilişkiler gibi konularda İslam'ın yasal hükümlerini eleştirdikleri görülmektedir. Tam bu aşamada, Hanefi mezhebinin bilimsel direnişe rehberlik ederek ve meseleye daha geniş nazarla, anlayışla muamele ederek toplumsal uzlaşmanı sağlamak için ışık tuttuğunu söyleyebiliriz. Ebu Hanife liderliğindeki Hanefi imamların, ortaya atılan veya varsayılan tüm sorunlara yönelik uygun bir şekilde cevap vermek için bilimsel açıdan, objektiflik ilkesiyle yanıt aramaya çalışmaları da Hanefi mezhebinin teşekkülünde önemli yeri olan dış faktörlerdendir. Bunun yanı sıra Hanefilerin Maveraünnehir'deki dinlere ve o dönemdeki Budist ve Manehizm dinine bağlı olan Türklere hoşgörülü davranmaları, Hanefilerin etkisinin ve halk nezdindeki olumlu izleniminin güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu özellikler sonraki dönemlerde Hanefi imamlarının büyük çoğunluğun Türklere arasından çıkmasına ışık olmuştur. Son olarak, Hicri ikinci asırda İslam'dan başka dinlerin temsilcilerine göre, Hanefi mezhebinin kurucuları fıkıh hükümlerinde ve toplumsal uzlaşma hususlarında kendine özgün niteliklere sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

Bardakoğlu, Ali. Hanefi Mezhebi, TDV İslâm Ansiklopedisi, 16. cildinde, s 21-27. İstanbul 1997.

Ebu Zehra, Muhammed. İmam Ebu Hanife; Hayatı ve yaşadığı çağ, Görüşleri ve Fıkhi. b2, Daru el-fikir al- Arabi, Kahire, Mısır. 1948.

Kütük, Şaban. "Ebu'l-Hasen ed-Dîneverî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi 3/2 (Aralık/December 2020).

Maksut Çetin. İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı ve Siyasî Tutumu. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (Özel Sayı), 2019.

المراجع العربية:

- ابن الخنائي، الحميدي، علاء الدين علي بن أمر الله. طبقات الحنفية، المجلد الأول، دون ط، دون تاريخ
- الأصبهاني، أبو الفرج علي بن الحسين بن محمد بن أحمد بن الهيثم المرواني القرشي (ت 356 هـ)، مقاتل الطالبين، تحقيق: السيد أحمد صقر، ط1، دار المعرفة، بيروت
- الجمال، محمد أمين، الإمام أبو حنيفة وفقه الثورة، موقع المجلس الإسلامي السوري، 2020. تاريخ الحصول: 3.ديسمبر 2021
- الذهبي، أبي عبد الله، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز، (ت 748 هـ)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، بتحقيق: عمر عبد السلام التدمري، ج8، ص312، دار الكتاب العربي، ط2، (1413 هـ) - 1993 م
- الذهبي، أبي عبد الله، شمس الدين محمد بن أحمد. مناقب أبي حنيفة وصاحبيه، تحقيق الكوثري والأفغاني، طبعة لجنة إحياء المعارف النعمانية بحيدرآباد بمطابع مكتبة إمداديو ملتان باكستان
- الشافعي، الحسن. المدخل إلى دراسة علم الكلام، ط4، مكتبة وهبة، القاهرة، 2013
- القاسمي مجاهد الإسلام، دراسات فقهية وعلمية، شخصية أبي حنيفة رحمه الله تعالى، دون ط، مجمع الفقه الإسلامي الهند. دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان. دون تاريخ
- محمد إبراهيم أحمد علي؛ علي بن محمد بن عبد العزيز الحنبلي. المذهب عند الحنفية والمالكية والشافعية والحنبلية، تحقيق محمد حامد النصر، مجلة الوعي الإسلامي الكويتي، الإصدار الخامس والأربعون. 2017م/1438هـ
- النقيب، أحمد بن محمد نصر الدين. المذهب الحنفي؛ مراحل وطبقاته، ضوابطه ومصطلحاته، خصائصه ومؤلفاته. مكتبة الرشد، الرياض. دون تاريخ